

A korrupció kialakulása és fennmaradása: evolúciós-etológiai szempontok

Bereczkei Tamás és Tóth Péter

1. Társadalmi szerkezetek és egyéni különbségek

A korrupciónak – legyen az bármilyen típusú – nem létezik örökletes alapja. Nincsenek elkülönült gének erre a viselkedésre. Ezért nem mondhatjuk, hogy az ember természeténél fogva hajlik a korrupcióra. Az más kérdés, hogy tapasztalunk egyéni különbségeket: egyesek jobban korrumpálhatók, mint mások, és vannak, akik a többiekénél nagyobb hajlandóságot mutatnak a megvesztegetésre. Ez mögött azonban elsősorban társadalmi-szituációs tényezők állnak: olyan társadalmi környezet (pl. hierarchikus tagozódás, a források egyenlőtlen elosztása, stb) és csoportérdekek, amelyek kitermelik a korrupciót.

Maga a korrupció – éppen társadalmi beágyazottsága folytán – többféle lehet (Theobald 1990). Egy része – nevezzük érdekszövetségnek – nagyjából egyenlő társadalmi befolyással rendelkező emberek között jön létre. Ez a felek szabad akaratából létrejövő cserekapcsolat, ahol az egyik rendszerint anyagi javakat ajánl fel valamilyen társadalmi pozícióért cserébe. A korrupciós interakciók másik részénél a korrumpáló magasabb pozícióval rendelkezik mint a korrumpált. Ezt leginkább a patrónus-kliens viszony jellemzi. A korrupció ebben az esetben olyan előnyök megszerzését teszi lehetővé a társadalmi hierarchia vezető státuszait betöltő személyek és csoportok számára, amelyekhez csak a fennálló normák és törvények nyílt megszegésével vagy a társadalmi stabilitás veszélyeztetésével jutnának (pl. szavazatvásárlás) (Tóth 2003). A korrumpált (kliens) sok esetben a patrónus érdekövezetének a tagja, ki van szolgáltatva neki, és rákényszerül a struktúrába való integrálódásra és a lojalitásra. Ezt tükrözi az az asszimetria is, amely kettőjük problémamegoldását jellemzi. A korrumpálónak esetleg csupán egy üzlet megszerzése lehet a célja, míg a korrumpáltnak (pl. egy hivatalnoknak) esetleg a mindennapi megélhetést teszi lehetővé.

A korrupció létrejöttében természetesen nem csupán a társadalmi hatások lényegesek, nagyon fontosak az egyéni törekvések is (Dovidio et al. 2006). Tapasztaljuk, hogy egyesek könnyebben lefizethetők, mások jobban ellenállnak a kísértésnek. Tudomásom szerint egyelőre nem végeztek alapos empirikus kutatásokat ezen a területen. Nem tudjuk, hogy az olyan személyiségvonások, mint az extravertió, lelkiismeretesség, kockázatvállalás, érzelmi stabilitás hogyan hat a korrupció folyamataira. Miután különböző vizsgálatok azt mutatják, hogy az emberek személyiségkarakterében nagy különbségek vannak a tekintetben, hogy milyen módon vesznek részt a társas interakciókban, ez a sokféleség várható a korrupció esetében is. Azt hiszem, a korrupcióval kapcsolatos kutatások bizonyos egyoldalúságot mutatnak e téren: főként a jelenség társadalmi összetevőit és hatásmechanizmusait vizsgálják, és eddig kevés figyelmet szenteltek az egyéni képességeknek, attitűdöknek, hajlamoknak. Ez pedig nem csupán a személyiségpszichológia, hanem a genetika tudományát is érinti. Továbbra is igaz ugyan, hogy nincs közvetlen kapcsolat a korrupció és a gének között, de áttételes kapcsolat mutatkozik. Mint a releváns kísérletekből kiderül, a személyiségvonások, attitűdök és társadalmi orientációk egyéni különbségeiért 40-60 %-ban felelősek a genetikai tényezők (Bouchard and Loehlin 2001). Így végző soron ezek a tényezők nem hagyhatók figyelmen kívül, amikor a korrupcióval kapcsolatos egyéni döntéseket tanulmányozzuk.

2. Evolúció és protokorrupció

Ha a korrupciónak nincs is közvetlen genetikai alapja, felmerül a kérdés: van-e evolúciós háttere? Más szóval, léteznek-e olyan adaptív viselkedési stratégiák e tekintetben, amelyek az evolúció során jöttek létre őseink túlélése és szaporodása érdekében? Ha így áll a helyzet, akkor várható, hogy döntéseinkben szerepet játszanak a társas környezethez való alkalmazkodásnak azok a pszichológiai algoritmusai, amelyek mások megvesztegetésével,

kihasználásával, jogtalan előnyök szerzésével kapcsolatosak. Még egyszer szögezzük le: ezek az algoritmusok csupán közvetett genetikai szabályozás alatt állnak, mégpedig a személyiségstruktúra, továbbá bizonyos érzelmi és kognitív információ-feldolgozó folyamatok (pl. nyereség-vesztés kiértékelések) közvetítésén keresztül, amelyekről a későbbiekben lesz szó részletesen. Feltételezhető tehát, hogy bizonyos társadalmi környezetben és feltételek között az emberek evolúciós örökségük részeként úgy oldják meg problémáikat, hogy részt vesznek a korrupció számukra előnyös cserekapcsolataiban.

Ez a feltevés bizonyos értelemben igaz, más értelemben nem. Az evolúciós környezet társadalmi és ökológiai feltételrendszeréhez hasonló vadászó-gyűjtögető társadalmak elemzése azt mutatja, hogy ott nem létezik korrupció, legalábbis abban a formában nem, ahogyan mi tapasztaljuk (Boehm 1999). Ezek általában olyan egalitáriánus társadalmak, ahol erős szankciók irányulnak a potyalesőkre és normaszegőkre. Viszonylag kis méretű, zárt és integrált közösségekről van szó, amelyek az ún. normatív (vagy normafenntartó) agresszió számos eszközét (vagyonvesztés, kiközösítés, stb.) alkalmazzák azok ellen, akik magántulajdont gyűjtenek a többiek rovására. Ráadásul az erős rokoni és baráti kötelékek rendszere és a személyes ellenőrzés lehetősége gyakran elejét veszi a tömegettársadalmakban rendszeressé váló megvesztegetéseknek.

Vannak azonban a korrupciónak olyan formái – nevezhetnénk ezeket *protokorrupciónak* –, amelyek a törzsi társadalmakban sem szokatlanok. Lévi Strauss a dél-amerikai társadalmakban azt találta, hogy a főnökök gyakran az ajándékozás és viszontajándékozás rendszerén keresztül tartják fenn hatalmukat. Laura Betzig Polinéziában hasonló jelenséget tapasztalt: a vezető státuszokkal rendelkező férfiak elfogadják a csoport tagjainak – gyakran rituálisan felkínált – javait (pl. vadászzsákmány, munkaeszköz, termény, stb.), ezeket azonban közvetlen rokonaiknak osztják szét és azoknak a befolyásos családoknak, akik hatással lehetnek a hatalmi viszonyok jövőbeni alakulására (Berezkei 2003).

Játékelméleti kísérletek is azt mutatják, hogy az emberek a csereakciókban elsősorban saját érdekeiket követik. A fogolydilemma játékok résztvevőinek egy része nagy hajlandóságot mutat arra, hogy elárulja a másikat, azaz megtagadja a kooperációt, amikor a partnere felajánlja együttműködését. Az egyértelmű nyereséget hozó dezertálás csak akkor mérséklődik, amikor a résztvevőknek módjuk van a játékot megelőzően személyesen is találkozni, esetleg beszélgetni egymással. Egy másik (ún. Közjavak-) játékban azt találták, hogy a játékosok sokkal inkább adakozóak a köz javára, ha azt látják, hogy számukra fontos, de a játékban részt nem vevő emberek figyelemmel kísérik a tevékenységüket. Altruizmusukkal meg akarják nyerni ezeknek a személyeknek a jóindulatát, hogy később előnyös csereügyleteket bonyolíthassanak le velük. Ezt a szándékot igazolja az az eredmény is, miszerint nem mutatnak átlag feletti önzetlenséget, amikor úgy tudják, hogy a kívülálló, megfigyelő személyekkel később nem kerülnek kapcsolatba. (Barclay 2004, Berezkei 2008)

A pszichológiában machiavellizmusnak hívják azt a stratégiát, amely mások megfélemlítésével, félrevezetésével és kihasználásával kapcsolatos. A machiavellista olyan személy, aki eszközként használja fel társait abból a célból, hogy saját céljait elérje.

Sarkalatos pontja ennek a stratégiának, hogy a többi ember kára vagy haszna nem (esetleg csak igen csekély mértékben) játszik benne szerepet – a machiavellista ember számára minden körülmények közt a saját érdeke az első, nemritkán az egyetlen szempont. A machiavellizmus magában foglal egyrészt egy világnézeti stílust, másrészt bizonyos viselkedési módszerek, taktikák alkalmazását. Az előbbire jellemző egyrészt egyfajta erkölcsi relativizmus, „a cél szentesíti az eszközt” – felfogás, másrészt a cinikus, gyanakvó beállítottság, az emberekkel kapcsolatos pozitív vélekedések teljes hiánya. Témánk szempontjából kiugró fontosságú a machiavellista személyeknek az a vonása, hogy képesek kivonni magukat a szituációk, események érzelmi hatásai alól. Emocionálisan fűtött légkörű

helyzetekben is hideg fejjel cselekszenek, nem veszik át a többi jelenlévő érzelmi hőfokát, és ez az emocionális hidegség megint csak hozzájárul ahhoz, hogy eredményesen tudjanak manipulálni másokat. Mindeközben kevés hajlandóságot mutattak az együttműködésre. (McIllwain 2003, Paal and Bereczkei 2007).

Mindezek a kísérletek és megfigyelések azt mutatják, hogy a korrupció elemi formái része a mindennapi életünknek. Az ember bizonyos körülmények között hajlik arra, hogy másokat eszközként használjon saját céljai érdekében és egy manipulatív és normasértő csereakcióban kisajátítsa a számára nélkülözhetetlen erőforrásokat. Ez azonban még nem korrupció, abban az értelemben, ahogy társadalmi vagy politikai összefüggésekben beszélni szoktunk róla. Azt gondolom, hogy ezek a – többé-kevésbé – mindnyájunkban meglévő képességek specifikus kulturális feltételek közepette válnak társadalmilag is kártékony korrupcióvá. Ilye feltétel pl. a hierarchikus társadalmi struktúra, az erőforrások egyenlőtlen elosztása, stb. Ezekről a makrofeltételekről viszonylag sok kutatás és publikáció született az elmúlt évtizedekben.

3. *Versengés és együttműködés*

Mi jellemző evolúciós pszichológiai szempontból a korrupcióra? Mi a tartalma annak az alapját képező adaptív mechanizmusnak, amelyet eddig protokorrupciónak hívtunk?

Mindenekelőtt egy kettősség. A korrupciót egyfelől definiálhatjuk a társadalmi erőforrásokért folyó sajátos vetélkedésként. A korrumpáló ugyanis hiányt szenved valamilyen értékes erőforrásból (javakból, információból, pozícióból), és a célja az, hogy ezeket a társadalmi normák megkerülésével megszerezze. A másik fél (korrumpált) a társas befolyásolás egy alternatív megoldásaként ajánlja fel lehetőségeit. Ebből a szempontból a korrupció különösen hatékony és romboló, ha (1) az átadott, átengedett, vagy felkínált javak a korrumpált számára jelentős értékűek, és/vagy (2) a korrumpáló ezáltal növelheti társadalmi sikerességét (Tóth 2003).

Ugyanakkor ez a rendszer nagy kockázatot jelent, elsősorban a korrumpáló számára. Ilyen kockázati tényező a lebukás lehetősége, és az ezt követő társadalmi megszégyenülés, de az egyéni költségeket növelheti a normaszegés miatti rossz közérzet, büntudat és lelki stressz. Általában véve minél alacsonyabb pozícióval rendelkezik valaki a társadalmi hierarchiában, annál nagyobb anyagi és pszichés megterhelést jelent számára a megvesztegetés, és annál inkább ki van téve a leleplezés kockázatának. Másfelől pedig minél nagyobb a felek közötti különbség, annál kisebb a korrumpáló esélye, hogy a korrumpált számára értékes ellenszolgáltatást tud nyújtani (Tóth 2003). Ezek a költségek és kockázatok csak akkor vállalhatók, ha jelentős előnyök ellensúlyozzák (anyagi haszon, társadalmi pozíció). Ezért a korrupciót ebből a szempontból kockázat-kereső magatartásként definiálhatjuk, amely a „nagy tét – nagy nyereség” jellegzetességét ölti magára.

Viszonylag kevesen tanulmányozták a másik oldalt: a korrupció a versengése mellett éppenséggel az együttműködés területe is, hiszen a korrumpáló és a korrumpált között egy sajátos kooperáció alakul ki. Közös cél elérése érdekében fognak össze. A korrupciót igazán az együttműködés teszi sikeressé, hiszen ez az ami lehetőséget ad az erőforrások megszerzésére és újraelosztására. És ez az együttműködés nem egyszerűen valamifajta cinkos összekacsintás vagy az érdekek látszat összebékítése. Bármilyen furcsán hangzik, a korrupció egyik legfontosabb pszichológiai aspektusa az egymás iránti bizalom. A csereakció a társadalom által elfogadott normák megszegésével jön létre, és büntethető. A korrumpáló végső soron semmivel sem kényszerítheti a korrumpáltat a viszonzásra. Sokszor azért sem, mert nagy a köztük lévő társadalmi távolság (pl. hivatalnoki befolyás megszerzése, stb.). A korrumpáló sokat kockáztat, hiszen a korrumpált esetleg elfogadja a szolgáltatást, de a saját belátásán múlik, hogy viszonozza-e. Ezért a korrupció sokszor a felek közötti feltétlen bizalom alapján működik.

Egy másik pszichológiai tényező a bizalom mellett a viszonzás kényszere, amely ugyancsak az együttműködés felé egyengeti az utat. A kapott haszon megtérítésének szándéka, a viszonzás belső kényszere döntő fontosságú lehet a cserekapcsolatok kiépülésében. Több vizsgálat azt mutatja, hogy a viszonzás belső norája emberi természetünk szerves része. Egy kísérlet során a kutatók karácsonyi üdvözlő kártyákat küldtek teljesen ismeretlen személyeknek. Közülük meglepően sokan (kb. 20 %-uk) válaszoltak – azaz ők is küldtek egy üdvözlő kártyát -, jóllehet fogalmuk sem volt, hogy kitől származtak a jókívánságok (Kunz and Woolcott 1976). A viszonzásra irányuló kötelesség-tudattal az élet számos terén találkozunk, gondoljunk csak a kereskedelmi cégek ingyenes bemutató termékeire, árumintáira, amelyek nem egyszerűen reklám célokat szolgálnak, hanem a potenciális vásárlókat igyekeznek általuk lekötöztetni. Baráti kapcsolatokban általában nagy érzelmi megterhelést jelent, ha nem vagyunk képesek viszonzni a nekünk juttatott törődést és támogatást.

4. A korrupció mint autonóm társadalmi alrendszer

Miután a korrupció instabil kapcsolatot jelent, ahol a résztvevők nagy kockázatot vállalnak, a kapcsolat pszichológiai alapját képező megbízhatóságot és az együttműködési készséget a feleknek deklarálni kell. Egyértelművé kell tenni, hogy készek az áldozatvállalásra és bíznak a viszonzatszolgáltatásban. Ezért van az, hogy a korrupciós kapcsolatokban nagy szerep jut egymás kölcsönös megajándékozásának (túl az „üzleti” tranzakción) (Theobald 1990). Ez a baráti szándék és az együttműködés, mint pszichológiai jutalom (öröm, megelégedettség) megerősítést szolgálja. Ennek több előnyös funkciója lehet a résztvevők számára. Egyrészt csökkentheti azokat a kellemetlen érzéseket, amelyek a korrupció nyilvánvalóan közösségellenes jellegéből fakadnak. Másrészt megteremtheti azt a lehetőséget, hogy a résztvevő feloldják a bennük keletkezett kognitív disszonanciát – a korrupció haszonnal jár, ugyanakkor normasértő – és akár erkölcsösnek vagy legalábbis legálisnak tekinthessék az interakciót (Tóth 2003). A korrupció elérheti azt a szintet, ahol egy stabil alrendszert képez a társadalmon belül. Az erősen aszimmetrikus patrónus-kliens viszony kivételével a legtöbb korrupciós szerkezetre igaz, hogy résztvevőnek lenni sokkal inkább érdem mint a körülmények kiváltotta kényszer. Sajátos belső normarendszert képvisel, amelyet – ha a társadalmi kontroll nem elég hatékony – nem kell ütköztetni a többségi elvárásokkal.

Így tehát a korrupció egy olyan viselkedési rendszer, amely a legtágabb értelemben a vetélkedés (kompetíció) és az együttműködés (kooperáció) elemeiből szerveződik. Ha azonban túllépünk a közvetlen résztvevők körén és az egész csoportot vagy társadalmat vesszük szemügyre, akkor egyértelművé válik a közösségellenes, antiszociális jellege. Az előbbieket fényében azt is mondhatnám, hogy a korrupció a résztvevő számára egy kooperatív „játzsma”, ahol nagy szerep jut a közöttük kialakuló önzetlenségnek, addig a társadalom számára kifejezetten önző stratégia.

Itt van a probléma egyik gyökere. Egy olyan társadalomban ugyanis, ahol a nyilvánosság nem működik elég hatékonyan és nem eléggé átláthatóak a társadalom makrofolyamatai, ott a korrupció egy meglehetősen zárt, autonóm rendszert képez, amely többé-kevésbé független a társadalom intézményeitől. „Befelé” ugyanis az együttműködés erősíti és legitimálja, annak minden anyagi és pszichológiai előnyével együtt (haszon, megelégedettség, bizalom, stb.). „Kifelé” viszont zárt és nincs kitéve azoknak a társadalmi ellenőrző folyamatoknak, amelyek rámutatnának törvénytelenységére és erkölcstelenségére. Idővel a szolgáltatások-ellenszolgáltatások rendszere olyan stabil struktúrába szerveződhet, ahol a felek sokkal inkább a mindennapi kihívásokkal törődnek, mintsem a társadalom értékítéleteivel, amelyek számukra sokszor alig észlelhetőek. Figyelmüket a mindennapi alkalmazkodás apró-cseprő ügyletei kötik le és nem a közösség elvárása.

Ha most a társadalom tagjai felé fordítjuk a figyelmünket (akik nem vesznek részt a korrupciós cserekapcsolatban), akkor azt látjuk, hogy a leleplezés korántsem egyszerű, különösen az olyan zárt korrupciós rendszerek esetén, amiről az imént beszéltünk. A korrupciós kapcsolat megakadályozása ugyanis költségekkel jár és nem világos – vagyis nem egyértelműen bejósolható a belőle származó haszon. Sokszor a korrupció megakadályozása nagyobb költséget jelent az egyén számára mint az a lelki teher, ami abból fakad, hogy szemet huny a normaszegés fölött. Ebből az következik, hogy a korrupció visszaszorítása csakis egy kiterjedt társadalmi összefogással érhető el. Az egyéni akciók nem vezetnek – nem vezethetnek – sikerre. Az egyén ugyanis általában nem rendelkezik a korrupciós folyamatok teljes megértéséhez szükséges információkkal. Másrészt számára a leleplezéssel járó egyéni költségek általában sokkal fontosabbak, mint az a kár, amit a korrupció a társadalomnak okoz. Hogy ez mennyire így van – hogy tehát az egyéni költségek meghatározóak a társas cselekvésekben -, jól mutatja az a híres kísérlet, amelyben jólelkű emberek pusztán azért nem segítettek a rászorultakon, mert időzavarba kerültek és sietniük kellett.

5. Egyén és közösség

A tradicionális társadalmakban a csoport (klán, nemzetség, törzs) tagjai személyesen ellenőrzik az erőforrás elosztásának folyamatát és a csaló a teljes közösséggel szembekerül. A modern (ipari) társadalmakban a normaszegő magatartás sokkal kevésbé nyilvánvaló és áttekinthető. Éppen ezért a nyilvánosság és átláthatóság intézményei szükségesek ahhoz, hogy a korrupcióval sikeresen fel lehessen venni a harcot. Ez segíthet megértetni, hogy hosszú távon minden egyes ember kárvallottjává válhat a korrupciónak. Azt gondolom, ebben a folyamatban szükség van arra, hogy az emberek számára világossá váljon, hogy saját közösségüket – nem pedig általánosságban a „társadalmat” - védik a jogtalan és törvénytelen összefonódásoktól. A csoporttal való azonosulás ugyanis azzal jár, hogy hajlandó vagyok jutalmazni és büntetni a csoport érdekében. Egyik kísérletünkben Közjavak játékot játszottunk, amelyben a résztvevők a csoport közös számlájára utalhattak át tetszőleges pénzüsszeget. Amikor lehetővé tettük a büntetést, az emberek éltek a szankció lehetőségével, és megbüntették azokat – azaz pénzt vontak le azoknak az egyéni számlájáról, akik túl keveset adtak a közösbe. Tették ezt annak ellenére, hogy a büntetés maga is költséges volt, aminek eredményeként a játék végén kevesebb magánvagyonnal rendelkeztek, mintha nem büntettek volna. A csoport érdekében hajlandóak hajlandónak mutatkoztak azoknak az embereknek a „kiközösítésére”, akik a többiek nyakán élösködtek (Paal és Bereczkei 2008).

Egy másik eszköz a korrupció féken tartására az lehet, ha sikerül elejét venni a korrupciós struktúrák kiépülésének. Egy ilyen lehetőséget mutat be az a játékelméleti kísérlet, ahol két személy játszik egymással, egy ultimátum típusú játékban. Egyikük egy cég képviselője, a másik egy közhivatalban dolgozik. A cég alkalmazottja bizonyos összeggel megpróbálja lefizetni a hivatalnokot. Ha a hivatalnok nem fogadja el a pénzt, senki nem kap semmit. Ha elfogadja, akkor az összeg levonásra kerül a cég számlájáról, megháromszorozódik, és különböző kalkulációkat követően – amelyben szimulálják többek között a lebukás kockázatát – a játékosok osztoznak rajta. Az elnyert (valódi) pénzt megtarthatják. A kísérlet egyik legfontosabb következménye az volt, hogy lényegesen csökkent a kenőpénz felajánlásának valószínűsége, amikor a hivatalnokokat cseréltették a játék során, mint amikor a cég ugyanazzal a hivatalnokkal állt kapcsolatban. Ez újra csak aláhúzza a személyes ismeretség és bizalom kérdését a korrupció során, amiről már beszéltünk. Azt sugallja továbbá, hogy az üzleti, közéleti, és hivatali szereplőket időnként rotációnak kell alávetni (mint ahogy egyes esetekben ez is történik), hogy csökkenjen a megvesztegetés megtérülésével kapcsolatos elvárás (Abbink 2004)

Irodalom

- Abbink, K. (2004) Staff rotation as an experimental policy: An experimental study. *European Journal of Policy Economy* 20, 887-906.
- Barclay, P. (2004) Trustworthiness and competitive altruism can solve the tragedy of the common. *Evolution and Human Behavior* 25: 209-220.
- Bereczkei T. (2003) *Evolúciós pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bereczkei T. (2008) *Az erény természete*. Typotex Kiadó, Budapest (megjelenés alatt)
- Boehm, C. (1999) *Hierarchy in the Forest. The Evolution of Egalitarian Behavior*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bouchard, T. J. and Loehlin, J. C. (2001) Genes, evolution, and personality. *Behavior Genetics* 31: 243-273.
- Dovidio, J. F., Piliavin, J. A., Schroeder, D. A. and Penner, L. A. (2006) *The Social Psychology of Prosocial Behavior*. Lawrence Erlbaum Ass., London.
- Mcillwain, D. (2003). Bypassing Empathy: A Machiavellian Theory of Mind and Sneaky Power. In: Repacholi, B. and Slaughter, V. (Eds.): *Individual Differences in Theory of Mind*. Macquarie Monographs in Cognitive Science. Hove, E. Sussex: Psychology Press, 39-66.
- Kunz, P. R. and Woolcott, M. (1976) Season's greetings: From my status to yours. *Social Science Research* 5: 269-278.
- Paal T. and Bereczkei T. (2007) Adult theory of mind, cooperation, Machiavellianism: The effect of mindreading on social relations. *Personality and Individual Differences* 43: 541-551.
- Paál T. és Bereczkei T. (2008) Altruista büntetés mint másodfokú együttműködés. *Kézirat*, Pécs, PTE, Pszichológia Intézet.
- Theobald, R. 1990. *Corruption, Development and Underdevelopment*. Durham, Duke University Press.
- Tóth P. (2003). A korrupció mint adaptív stratégia. Egy magatartásbiológiai megközelítés lehetősége. In: Berki Z. (szerk.) *Korrupció Magyarországon II*. Budapest, Transparency International Magyar Tagozata Egyesület. 11-41